УДК 821.512.162

И.А. Габиббәйле

АЗӘРБАЙҖАН ӘДӘБИЯТЫН ДӨНЬЯГА ТАНЫТКАН ЯДКЯР: НИЗАМИ ГАНҖӘВИНЕҢ «ҖИДЕ ГҮЗӘЛ»Е

В честь 880-летия выдающегося поэта и мыслителя Низами Гянджяви Президент Азербайджанской Республики объявил 2021 год Годом Низами Гянджяви. Проживший всю жизнь в древнем городе Гянджа Низами Гянджяви знаменит своими бессмертными произведениями, написанными на персидском языке. Низами Гянджяви своим творческим наследием внес значительный вклад в обогащение мировой культуры и литературы. Автор статьи раскрывает глубину и оригинальность поэтики Низами Ганджяви, обращая особое внимание на те произведения поэта, которые на протяжении веков оказывали сильное влияние на татарскую поэзию и письменный лиро-эпический фольклор.

Ключевые слова: «Пятерица» Низами Ганджяви, азербайджанское поэтическое наследие, шедевр мировой литературы, поэма.

In honor of the 880th anniversary of the outstanding poet and thinker Nizami Ganjavi, the President of the Republic of Azerbaijan declared 2021 the Year of Nizami Ganjavi. Nizami Ganjavi, who has lived all his life in the ancient city of Ganja, is famous for his immortal works written in Persian. Nizami Ganjavi made a significant contribution to the enrichment of world culture and literature with his creative heritage. The author of the article reveals the depth and originality of the poetics of Nizami Ganjavi, paying special attention to those works of the poet, which over the centuries have had a strong influence on Tatar poetry and written lyric-epic folklore.

Keywords: «Five» by Nizami Gandjavi, Azerbaijani poetic heritage, masterpiece of world literature, poem.

Күпгасырлык азәрбайҗан әдәбияты корифейлары пантеонында Низами Ганҗәви исеме, иҗаты күренекле урын алып тора. Дөнья әдәбияты һәм иҗтимагый фикере үсешендә азәрбайҗан әдәбиятының әйдәманлык өлеше шушы исем белән бәйләнгән. Шәрык әдәбиятларындагы кебек үк, Гареб әдәбиятларында да аның белән тиңләшерлек сүз осталары күп түгел. Низами Ганҗәвине Гаребнең Гомер һәм Шекспиры, Россиядә – Лев Толстой белән янәшә куеп чагыштыру урынлыдыр. Шәрык әдәбиятлары мәйданында ул буй җитмәс биеклек булып кала.

Азәрбайҗан әдәбиятында Низами Ганҗәвине Олы Кавказ биеклегенә тиңләп буладыр. Аның «Хәмсә»се («Бишлек») Гобустандагы ташкыя язуларына охшаган – вакыт үзгәрешләренә баш бирмәс ныклыкта.

Низами Ганҗәвинең милли һәм гомумкешелек кыйммәтләрен оста чагылдырган үлемсез иҗатын «Дәдә Коркыд» эпосы белән тиңләштерергә мөмкин. Бу яктан Низами Ганҗәвинең «Хәмсә»се һәм

«Дәдә Коркыд китабы» азәрбайҗан әдәбиятының бәһасез хәзинәсе булып тора.

«Дәдә Коркыд» кебек «Хәмсә» дә – азәрбайҗан иҗади аңының ныклы нигезе, мәңгелек югарылыгы, тажы ул.

«Дәдә Коркыд» эпосы шикелле үк, «Хәмсә» дә – азәрбайҗан әдәбиятының тажы һәм хаклы рәвештә дөнья әдәбияты җәүһәре булып санала.

Низами Ганҗәвинең шигъри иҗаты – азәрбайҗан классик лирикасының сирәк очрый торган гүзәл әсәрләреннән. Низами лирикасының нәфис, тәрбияви әһәмиятле сюжет мотивлары лиро-эпик шигырьнең классик үрнәге булып тора. Низами Ганҗәви азәрбайҗан поэзиясендә сюжетлы лирикага нигез сала. Әйтик, мәшһүр «Төнлә минем янга гыйшкым килде» газәле – классик поэтик новелланың оригиналь үрнәге. Поэтик эшләнеше һәм әкияти сюжет характеры белән Низами Ганҗәви лирикасын шәркый язма әдәбияттагы мәшһүр «Мең дә бер кичә» белән тиңләштерергә мөмкин.

«Синнән башка» романсын лирик яңгырашы ягыннан Низами Ганҗәвинең «Гыйшык җан»ы, Узеир Гаҗибәйленең «Аршин мал алан»ы, Былбылның «Бакчадагы чәчәклеге» белән тиңләргә була. «Синнән башка» романсының популярлыгын Низами лирикасы, Узеир Гаҗибәйле музыкасы, Былбылның вокал диапазоны тәэмин итә. «Синнән башка» романсында лирика, музыка, мелодия, вокал берлеге кабатланмас фон тудыра, эстетик тәэсирлелек серенә әйләнә.

Низами Ганҗәви Шәрык шигъриятендә сүз остасы, аның «Хәмсә» берләштергән биш поэмасы югары камилдә язылган. Һәр поэма – кабатланмас, камил сәнгать үрнәге.

«Серләр хәзинәсе» – шигърият байлыгының энҗесе булса, «Хөсрәү вә Ширин» – мәхәббәтнең чиксез көче турындагы дастан.

«Ләйлә вә Мәҗнүн» – «Ромео һәм Джульетта»га кадәр күп алдан туган даһи романтик мәхәббәт маҗарасы.

«Җиде гүзәл» – Низами Ганҗәвинең шигырь һәм рух дөньясы.

«Искәндәрнамә» – азәрбайҗан әдәбиятының «шаһнамәсе», Әфләтүн академиясе. Беренче өлеше: «Игъбалнамә» («Язмышлар китабы») – Сократның күренекле «Әңгәмәләр»е дәрәҗәсендә. Икенче өлеше: «Шәрәфнамә» («Дан китабы») – сәнгатьнең Аристотель «Поэтика»сы кебек үк үлемсезлек яулаган бөек һәйкәле.

Сүз сәнгатендә үлмәс ат яулаган Низами Ганҗәви үзе исә дөньяны яулаган Александр Македонскийга тиң (ул аны үзенең «Искәндәрнамә»сендә тарихка кертә). Александр дөньяны кылыч белән буйсындырса, Низами аны каләм белән үзенеке итә.

«Җиде гүзәл» поэмасы шигъри «сәясәтнамә»нең иң беренче үрнәге булып тора. Аның төп мотивлары яңа тип идарәче Бәһрам Гурның ил белән идарә итү сәясәте, башка илләр белән мөнәсәбәтләр коруы белән бәйләнгән. Ике арыслан тырнагыннан патша таҗын тартып алган Бәһрам Гур образында Низами Ганҗәви ил белән идарә итү хокукын монархия режимын урнаштыруга түгел, ә акыл һәм зирәклек,

булдыклылыкка нисбәт итә. Бу XII гасыр шартларында Шәрык дөньясы өчен генә түгел, Гареб масштабында да гадел падишаһ идеалын эзләүдә яңа адым, сәяси хакимлек өчен көрәшне күзаллауның яңа юлы була.

«Җиде гүзәл» – Низами Ганҗәви шигъриятендә шагыйрьнең дөньяга карашын, фәлсәфәсен тәкъдим итү, җиде мәхәббәт маҗарасын хикәяләү. Әлеге поэма – Бәһрам Гурның тормышка һәм кешегә мәхәббәтенә әдәби һәйкәл.

Поэма 1197 елны языла. Хакыйкать һәм әхлак идеяләре күзлегеннән «Җиде гүзәл» әсәре «Хөсрәү вә Ширин» поэмасын дәвам итә, бер үк вакытта «Искәндәрнамә»гә кереш ролен башкара.

«Җиде гүзәл»дә Низами Ганҗәви, «Хөсрәү вә Ширин» поэмасының герое Хөсрәү Пәрвизнең мәхәббәт маҗараларын яңа сәхифәләр белән баетып, сәнгать дөньясына зирәклек һәм мәхәббәт фәлсәфәсе бүләк итә. Шул ук вакытта поэмада гадел идарәче мотивын үстереп, Низами идеал эзләүне яңа биеклеккә күтәрә. Бу яктан Бәһрам Гур образы «Серләр хәзинәсе»ндәге падишаһ Солтан Санҗарның һәм «Хөсрәү вә Ширин» поэмасындагы Хөсрәү Пәрвизнең дәвамчысы, Искәндәрнең башлангычы булып калка. Бәһрам Гурдан башка Хөсрәү Пәрвиз була алмаган кебек, Искәндәр образы да иҗат ителә алмас иде.

Бәһрам Гур образы – Низами Ганҗәвинең иҗади фикерләвендә алмашыну мизгеле: мәхәббәттән зирәклеккә борылыш ноктасы. «Җиде гүзәл»дәге шаһ Бәһрам Гур – идарәче сурәтендә шагыйрь кешелеклелек, гуманизм идеалын гәүдәләндерә. Бу образ мисалында ул киң мәгънәсендә гуманизм манифесты иҗат итә. Шуның белән Низами Ганҗәви шәркый әдәбиятларның күпгасырлык панегирик (мәдхия җырлау) традициясендә өр-яңа юнәлеш ача. Даһи шагыйрь-акыл иясе шәркый әдәбиятларның озын-озак тарихын шаһ династияләрен мактаудан, елъязма рәвешеннән азат итә, панегирик форматка җан өрә, аны әхлакый мотивлар белән баета.

«Җиде гүзәл»дә Бәһрам Гурның төрле илләр гүзәлләре белән әңгәмәләре Низами Ганҗәвинең дөньяга карашы киңлеген, эрудициясен күрсәтә. Низаминың «Искәндәрнамәсе» фәлсәфи-сәяси энциклопедия булса, «Җиде гүзәл» – үз чорының мәдәни-әхлакый энциклопедиясе, дия алабыз. Поэмадагы «Дөньяда мәгълүм күпсанлы китаплардан мин үземә кирәк фикерләрне җыярга тырыштым» кебек юллар шагыйрьнең, язма чыганакларны тирәнтен белеп тә, үз әсәрендә беркемне дә кабатламавына, укучы игътибарына оригиналь әсәр тәкъдим итүенә дәлил булып килә. Поэмада җиде климатик поястагы вакыйгаларны тасвирлау, мөһим күренешләрне чагыштыру, эчтәлекле нәтиҗәләр ясау һәм кызыклы идеяләр җиткерү авторның бөек фикер иясе булуын сөйли. Низами Ганҗәви идеяләре шәркый Яңарыш (Ренессанс) постулатлары белән органик берлектә яңгырый. «Җиде гүзәл» поэмасы азәрбайҗан Яңарышының таҗ әсәре, мөселман яңарышы мәдәниятенең мөһим казанышы булып тора.

Җир шарының җиде климатик урынчылыгындагы илләрнең гүзәлләре хикәяләгән идеяләрне Низаминың үз халкына да, дөнья халыкларына да җиткерергә теләгән фикерләре дип карарга кирәк. Барлык хикәятләрдә камил кеше җәмгыятьне сәламәтләндерү шарты булып килә. Гомумән алганда, «Җиде гүзәл» поэмасы – кеше турында шигъри дастан. Җиде гүзәлнең һәр хикәяте кешелеклелек турында акыл бирә.

«Тиңдәшсез, сихерле күзле» Кытай гүзәленең хикәяте – Яхшылык һәм Явызлык турында баллада. Харәзем принцессасы Назпәри кыйссасы – Низами үзе дә бер улы булган төрки халыкларның әхлакый асылларын саклап калу юлында кичергән җәфаларны шигъри бәян итү.

Славян патшасы кызы, «төрки киемле» матур Насринуш бәяны –Александр Пушкинга кадәр алты йөз ел элек язылган тылсымлы шәрык әкияте, аның сюжеты соңрак рус әдәбиятына үтеп керә.

Һинд чибәре, шагыйрь тарафыннан «гүзәл фәрештә, матурлыгы дүрт көнлек айга тиң» дип җырланган Фирек әкияте – мәхәббәт маҗараларына багышланган романтик шигърият үрнәге.

Мәгъриб падишаһы Азергүр сүзләреннән «нуры көнне һәм йолдызларны каплаган» Маһи сөйләгән бәян тормыш дәресе булып аңлашыла.

Фарсы чибәре, Кәйкавуз нәселеннән, «татлы телле,... тәвә коштай җете матур» Дөрсат хикәяте легендар Кайян династиясе турындагы шәрык повесте булып чыккан.

Юнан чибәре, «Цесарьнең бәхетле кызы» Хумай исә мәхәббәт фәлсәфәсен бәян итә.

«Җиде гүзәл» поэмасында хатын-кыз идеалы Фитнә образында гәүдәләнә. Акыллы, зирәк Фитнә, хакимнең игътибарын җәлеп итеп, аның әйләнә-тирәне бәяләвенә йогынты ясый. Бу образда Низаминың кеше факторына мөнәсәбәте чагылыш таба, аны шагыйрь барлык башка кыйммәтләрдән югары күтәрә. Шул сәбәпле гади кешеләр вәкиле булган Фитнә образы Яңарыш әдәбиятында халык арасыннан чыккан кешенең идеаль сурәте булып аңлашыла.

«Җиде гүзәл» «астраль» әсәр буларак та игътибарга лаек. Поэмада күк йөзе – Кояш, Ай, йолдызлар хакында фикерләр әйтелә, болар Низаминың астрономия фәнендә тирән белемнәренә ишарә ясый.

Моннан тыш, поэмада күк күренешләренә, аларга бәйле вакыйгаларга мөрәҗәгать итү геройларның кәеф-халәтен, тормышка карашын, ышануларын белдерүгә дә хезмәт итә.

Низами Ганҗәвинең «Җиде гүзәл» поэмасы төрки-мөселман дөньясы әдәбиятларына зур йогынты ясый. Поэма традицияләренең тәэсирен «Йосыф һәм Зөләйха» сюжетына иҗат ителгән күпсанлы үрнәкләрдә күрергә мөмкин. «Миһер һәм Мөштәри» («Кояш һәм Юпитер») тибындагы поэмаларда Низами традицияләрен иҗади файдалану күк күренешләрен тасвирлауда аермачык.

Низами Ганҗәвинең башка әсәрләре кебек үк, «Җиде гүзәл» дә фарсы телендә иҗат ителгән. Әлеге фактор шагыйрь иҗатының

таралуында, аның традицияләре киң мәдәни мәйданнарга үтеп керүдә зур роль уйный. Азәрбайҗан укучыларына поэма төрле чорларда халык шагыйрьләре Мамед Рагим һәм Балаш Азероглу тәрҗемәләрендә килеп ирешә. Дөньяга билгеле «Җиде гүзәл» балетын күренекле азәрбайҗан композиторы Гара Гараев Низами поэмасы мотивлары буенча иҗат итә, бу әсәр Азәрбайҗан дәүләт опера һәм балет театрының гына түгел, бәлки күп кенә башка театрлар репертуарыннан да төшми.

Мәшһүр Низами Ганҗәвинең һәр әсәре кебек, «Җиде гүзәл» поэмасы дөньяның күп телләренә тәрҗемә ителгән, Азәрбайҗанда һәм чит илләрдә тикшеренүләр предметы булып хезмәт итә. 800 елдан артык вакыт эчендә поэма үзенең актуальлеген саклаган, мәңгелек мәхәббәт, гуманизм, зирәклек һәм әхлакый кыйммәтләр турындагы дастан буларак укучылар һәм галимнәр өчен әһәмиятен югалтмаган.

Низами Ганҗәвинең «Җиде гүзәл» поэмасы – азәрбайҗан әдәбиятында милли һәм гомумкешелек кыйммәтләрен бер җепкә тезгән һәм дөнья әдәбиятын шәркый аһәң белән баеткан шигъри энҗе, авторның реаль һәм идеаль матурлык турында күзаллаулары өлгесе.

Баку шәһәрендә Бәһрам Гурга һәйкәл исә – «Җиде гүзәл» поэмасына мәрмәрдән салынган хөрмәт билгесе булып тора.

Габиббәйле Иса Акпер улы,
филология фәннәре докторы, академик,
Азәрбайҗан Милли Фәннәр академиясенең вице-президенты,
Низами Ганҗәви исемендәге әдәбият институты директоры